

Van ‘niemandland’ tot Meerschap

Duizend jaar waterstaat in Haren bewesten de Hondsrug

KEES KUIKEN

Tijdschrift voor
Waterstaatsgeschiedenis
19 (2010) 2, 45-56

Inleiding

In de ogen van de Groninger hoogleraar P.J. van Winter was het veen tussen Haren en Eelde “een soort niemandland” waar vermoedelijk pas in de Middeleeuwen enige bedrijvigheid is ontstaan. ‘Het hoe en waarom ontgaat ons’, concludeerde hij in 1965.¹ Wie thuis is in de recente ontwikkelingen in de waterstaatsgeschiedenis, zal verrast opkijken van de term ‘niemandland’. Al in de elfde eeuw waren in deze streek ontginners actief. In 1323 regelden hun opvolgers de afwatering met de zijlvesten van Aduard en Winsum, dat nauw met Aduard samenwerkte.² Vanaf de vijftiende eeuw getuigt een reeks dijkrechten en dijkrollen van een actieve waterbeheersing.

Al deze elementen zijn afleesbaar van de polderkaart die in 1857 voor de Provincie Groningen werd getekend (afb. 1). Vanaf de Hondsrug tot aan de Drentse grens is nog een min of meer regelmatige middeleeuwse strokenverkaveling (‘opstrek’) herkenbaar met daarin de naam van het Aduarderzijlvest. Voor de Hoornse Dijk bestond al in 1452 een dijkrol.³ Van de elfde tot en met de veertiende eeuw heette het veen bewesten deze dijk ‘Hemmerwolde’. Omstreeks 1050 was Hemmerwolde uitgegeven aan een Aldert en omstreeks 1300 aan een Hugo.⁴ In 1323 leren we meer Hemmerwolders kennen. Hemmerwolde is dan al geen ‘niemandland’ meer, maar lijkt wel de goudkust van Haren. Liefst zeven vermogende ingelanden staan in dit jaar borg voor de abdis van het klooster Jesse bij Haren, dat als grootgrondbezitter participeert in de bouw van vier afwateringssluizen in de benedenloop van het Hoornse Diep en de Hunze (afb. 2). Uit de andere toenmalige Harener marken, dorpen en buurschappen Dilgt, Glimmen, Haren, Helpman, Noordlaren en Onnen deden per plaats één of twee welgestelden mee.⁵ In de vijftiende eeuw kwam voor Hemmerwolde en een deel van de aangrenzende stadsvrijheid van Groningen de naam ‘Nederwolde’ of ‘Neerwold’ (letterlijk: ‘lage veenwildernis’) in gebruik.⁶ In de negentiende eeuw ontstond hier na intensieve turfwinning het Paterswoldse Meer, dat in de twintigste eeuw ten behoeve van de recreatie is uitgebreid met het Hoornse Meer. In 1961 werd voor het beheer en de ontwikkeling een afzonderlijk ‘Meerschap Paterswolde’ opgericht. Voor de afwatering, die dus al in 1323 in regionaal verband werd geregeld, zorgt thans het Waterschap Hunze en Aa’s.

De ontginnings- en afwateringsgeschiedenis van dit ‘niemandland’ zijn nog niet in hun onderlinge samenhang beschreven.⁷ Er zijn aanwijzingen dat het zogeheten hofstelsel een rol bij de ontginning speelde, maar wat weten we nu feitelijk over de eigendomsverhoudingen uit die en latere tijd? Welke maatschappelijke krachten waren van belang bij het tot stand komen van afwateringsprojecten zoals dat uit 1323? Was dit het begin van een zelfstandig zijlvest, zoals we in de oudere literatuur lezen, of ligt de oorsprong daarvan al vroeger? Ook de bedijkingsgeschiedenis zit nog vol vragen.⁸ Zo zijn er oude dijknamen zoals een ‘Hoornse’, ‘Neerwoldse’ en ‘Paterswoldse Dijk’, maar waar liepen deze, wanneer ze zijn aangelegd en wat was de onderlinge samenhang tussen deze dijken?

In dit artikel wordt een eerste poging gedaan om deze knopen te ontwarren en zo een geschiedenis te schrijven van de ontginning, bedijking en afwatering in de gemeente Haren ten westen van de Hondsrug: van het ‘niemandland’ Hemmerwolde tot het Meer-

1 P.J. van Winter, ‘Hoe heeft de provincie Groningen haar grenzen gekregen?’, in: idem, *Verkenning en onderzoek* (Groningen 1965), 208.

2 W.J. Wieringa, *Het Aduarder Zijlvest in het Ommelanders waterschapswezen* (Groningen 1946); J.A. Mol en J. Delvigne, ‘Het klooster, het land en het water’, in: J. van Moolenbroek e.a. (red.), *De abtenkroniek van Aduard. Studies, editie en vertaling* (Hilversum, Leeuwarden 2010), 153-172.

3 R.H. Alma e.a. (ed.), *Digitaal Oorkondenboek van Groningen en Drenthe*, www.cartago.nl/oorkonde/kla0290.

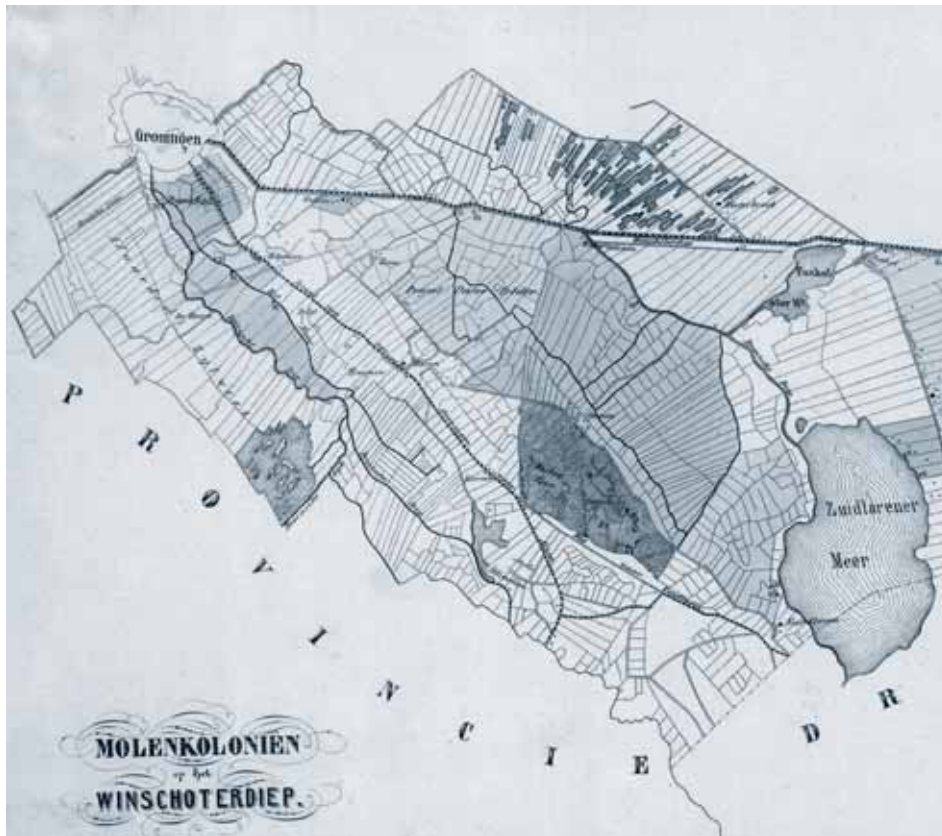
4 www.cartago.nl/oorkonde/ogd0010 en ogd0199; J. van den Broek, *Groningen, een stad apart. Over het verleden van een eigenzinnige stad (1000-1600)* (Assen 2007), 218-219.

5 www.cartago.nl/oorkonde/kla0023.

6 www.cartago.nl/oorkonde/kla0245; Johan Eldervolt en Swarte Bernt staan in 1447 de *Reytmaden* in *Nederwolde* af.

7 Enkele afzonderlijke aspecten hiervan komen aan de orde in deelstudies zoals E.A.M. Bulder, *Haren tussen Hunze en Aa. Geschiedenis van de Harener waterstaat* (Haren 1987); A.H. van Slageren, *Het Paterswoldse Meer. Ontstaan en ontwikkeling* (Haren 1989) en C. Schaafsma en M. Arends-Luinge (red.), *Een nieuwe kijk op het oude Eelde* (Bedum 1989).

8 Het meest recent en uitvoerig is Van den Broek, *Groningen*, 205-398.

Afb. 1. Opstrekende verkavelingen rondom Haren (Groningen). K. van Rijn en E.D.H. Schutter, 1857. Foto en collectie © RHC Groninger Archieven, toegang 817, inv.nr. 600.

schap Paterswolde. Daartoe zullen inzichten uit de klassieke institutionele waterstaatsgeschiedenis worden gecombineerd met die uit de ‘nieuwe’ economische en ecologische waterstaatsgeschiedenis.⁹ Het derde perspectief is dat van de elitenetwerken die bij deze processen betrokken waren. Het onderzoek hiernaar is nu mogelijk door het sterk verruimde aanbod van primaire en secundaire bronnen zoals oorkonden en registers, maar ook prosopografische en genealogische publicaties.¹⁰ Deze drie perspectieven: instellingen, ecologie en netwerken, zullen hier eerst kort worden toegelicht.¹¹

Instellingen, netwerken en het natte milieu

Tot voor kort was het functioneren van waterschappen en hun voorgangers het voornaamste studieobject van de waterstaatsgeschiedenis. In de geschiedenis van de provincie Groningen komen we zijlvesten, schepperijen, dijkrechten en molenpolders tegen.¹² Een zijlvest was een verdrag (‘handvest’) om een afwateringssluis (‘zijl’) te bouwen en te onderhouden. In de literatuur heten ook het gebied dat op zo’n zijl afwaterde en de organisatie die deze beheerde ‘zijlvest’. Dijkrechten en molenpolders waren plaatselijke organisaties om een dijk of watermolen te onderhouden. Ook het bijbehorende reglement en het gebied dat door de dijk werd beschermd heette ‘dijkrecht’. Op de ‘dijkrol’ werden de aandelen van de ingelanden in het onderhoud bijgehouden.¹³ In 1457 verscheen de eerste bekende watermolen in Groningen. Contracten voor de bouw en het beheer van molens in en om Haren zijn uit die tijd niet bewaard: wel achttiende-eeuwse archivalia over molenpolders in Onnen (1763), Noordlaren (1768) en Essen (1794). Deze laatste werd in 1856 als eerste Harener molenpolder een waterschap (de Esserpolder).¹⁴ De kaart toont de molenpolders in de toenmalige gemeente Haren.¹⁵ De drie molenpolders tussen het Maar en het Hoornse Diep gingen in 1862 op in het nieuwe waterschap Helpman.¹⁶ Het op de kaart uit 1857 genoemde Aduarderzijlvest dateert uit 1382. Onder leiding van de abdijs van Aduard is toen het Aduarderdiep gegraven dat afwaterde op de Aduarderzijl. Na de secu-

⁹ De ontwikkeling van de ‘nieuwe waterstaatsgeschiedenis’ is voor de provincie Groningen helder samengevat in E. Knol, ‘Het verleden van kwelders, wierden en dijken: werk voor natuurwetenschappers’, in: G.J. Borger e.a. (red.), *Van Groningen tot Zeeland. Geschiedenis van het cultuurhistorisch onderzoek naar het kustlandschap* (Hilversum 2010), 11-27.

¹⁰ Onder meer Alma, *Oorkondenboek*; E.D. Eijken, *Repertorium op de Overstichtse en Overijsselse leenprotocollen 1379-1805* (Zwolle 1995); A.N. de Vos van Steenwijk, *Het geslacht De Vos van Steenwijk in het licht van de geschiedenis van de Drentse Adel* (Assen 1976) en diverse genealogieën van Drentse elitefamilies in *De Nederlandsche Leeuw*.

¹¹ Met dank aan dr. R.W.M. van Schaik en W. Doornbos te Groningen voor hun commentaar en goede raad.

¹² Wieringa, *Zijlvest*.

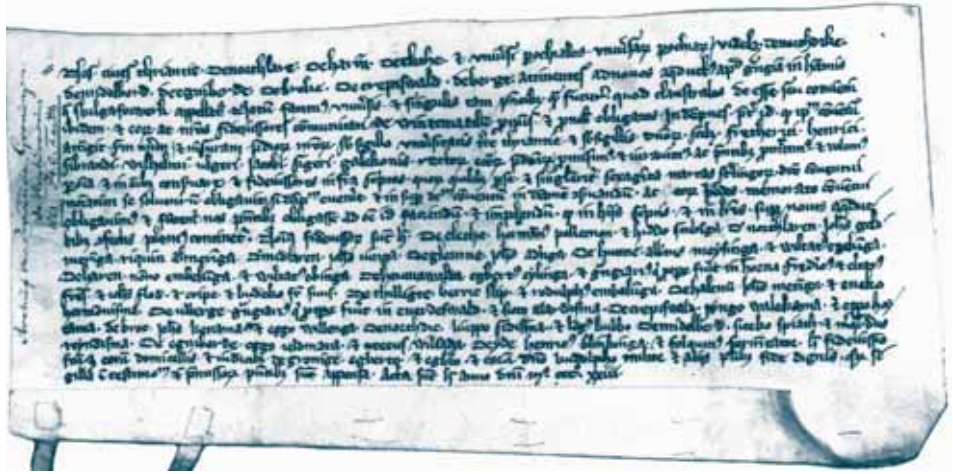
¹³ R.F.J. Paping, ‘De zijl-schotregisters, dijkrollen en registers van schouwbare objecten in Groningen tot circa 1800’, in: G. van Syngel (red.), *Bronnen betreffende de registratie van onroerend goed in de Middeleeuwen en Ancien Regime* (Den Haag 2001), 276-309.

¹⁴ Wieringa, *Zijlvest*, 261-267; Bulder, Haren, 17-21.

¹⁵ De noordgrens van de gemeente Haren liep toen langs de huidige A7. Zij loopt tegenwoordig langs de Esserweg.

¹⁶ Bulder, Haren, 21.

Afb. 2. Borgstelling uit 1323 met namen van Egbert Eilinge en anderen. Foto © 2004 Stichting Digitaal Oorkondenboek Groningen en Drenthe.

larisatie van het kloosterbezit in 1594 werd het zijlvest een publiekrechtelijke organisatie, waarbij tien dijkrechten of ‘schepperijen’ waren aangesloten. Haren ten westen van het Hoornse Diep viel onder een van twee schepperijen die samen het dijkrecht van de Westerstadshamrik vormden.

Instellingen zoals deze zijlvesten en dijkrechten werden gedragen door elitenetwerken. De borgenlijst uit 1323 gunt ons een blik op zo’n netwerk. In de twintigste eeuw is deze lijst opgevat als een ‘zijlvest’ in diplomatische zin: een handvest voor de aanleg van een of meer zijlen.¹⁷ De in 1323 genoemde zijlen zijn inderdaad gebouwd, maar van een afzonderlijke organisatie om deze te onderhouden ontbreekt ieder spoor. Bouw en onderhoud zijn in plaats daarvan uitgevoerd door het Winsumerzijlvest, dat op zijn beurt onder leiding stond van de hofmeester van een uithof van Aduard.¹⁸ De abt van Aduard zat zo als een spin in het Groninger netwerk van zijlvesten en schepperijen. Hij was ‘opperste schepper’ van het Aduarderzijlvest en had tevens invloed op het Winsumerzijlvest. Abdis Jutta van Jesse was een ordegenote van de abt van Aduard, die op zijn beurt als visitorator van haar klooster optrad.¹⁹ Ze had als regionaal grootgrondbezitter veel belang bij de in 1323 overeengekomen afwateringswerken en kon bovendien rekenen op een kring van vrome vrienden die bij dit project borg voor haar stonden: niet alleen in de parochie Haren, waar Jesse stond, maar ook verder weg. Zo tekende in Eelde een lid van de regentenfamilie Schultink en in Yde de beheerder van het plaatselijke gruihuis.²⁰ Maar nergens had de abdis meer supporters dan in Hemmerwolde. In de volgende paragraaf zullen we dit netwerk analyseren.

De ecologische context van zulke middeleeuwse waterstaatswerken is in Groningen grondig onderzocht voor de Woldstreek ten noordoosten van de stad. Kort samengevat was men hier:

“[in] de late tiende en elfde eeuw in staat rogge voort te brengen. (...) Als gevolg [van] veenafbranding en -afgraving, inklinking en oxydatie [ontstonden] problemen met de afwatering. Door de blijvende drassigheid werd het weer moerasachtig. (...) Het Woldgebied werd een soort kom, waarin het water bleef staan. (...) Pas de aanleg van een ringdijk [zou] het binnenwater in het gedaalde gebied kunnen beheersen. (...) Deze Wolddijk heeft uiteindelijk de voorwaarden geschapen voor meer permanente ontginning [en] markeert [ook] het ontstaan van een lokale waterstaatsorganisatie”.²¹

Het door deze dijk omsloten gebied heette in 1373 het land *infra aggerem* (‘Innersdijk’, afb. 3). In 1408 waren hier twee lokale schepperijen van het Winsumerzijlvest (‘Bedum’ en ‘Vierendeel’) actief.²² Zoals de natte milieugeschiedenis van Innersdijk model staat voor die van het veengebied ten noordoosten van Groningen, zo kan die van Hemmer-

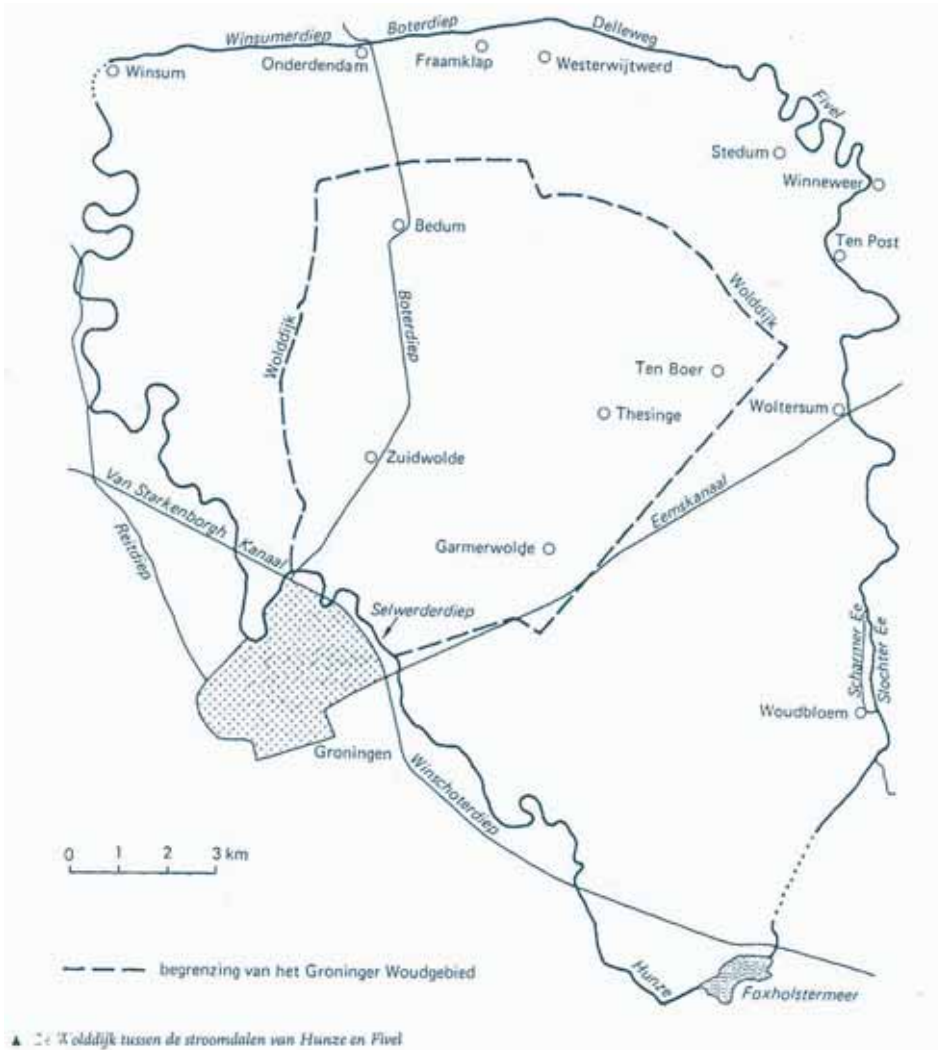
17 Bulder, Haren, 7-8, gebruikt de noodnaam ‘Esserzijlvest’. Deze komt echter niet in contemporaine bronnen voor.

18 Mol en Delvigne, ‘Het klooster’, 170-171.

19 Van Moolenbroek, Abtenkroniek, 267.

20 Over dit gruihuis, dat vanaf ca. 1380 te boek staat als bisschoppelijk leen: V.T. van Vilsteren, ‘Overblijfselen eener verbazend armelijke en eenvoudige cultuur: opkomst en ondergang van proto-ambachtelijke bierbrouwers in Drenthe in de 13de eeuw’, *Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 72 (1992), 140-143.

21 R.W.M. van Schaik, *Sint Walfridus van Bedum. Een duizend jaar oude Groninger overlevering in woord en beeld* (Groningen 1985), 27-28, n.a.v. J.N.B. Poelman, ‘Enkele beschouwingen over het verkavelingspatroon van Innersdijk en omgeving in de provincie Groningen’, *Driemaandelijksche bladen voor taal en volksleven in het oosten van Nederland* (DMB) 28 (1976), 115-136; O.D.J. Roemeling, ‘De “Wolde” parochies tussen Ten Boer en Bedum’, *DMB* 30 (1978), 55-74; A.E. Clingeborg, ‘Het Groninger Woudgebied, een voormalig veenland-schap?’, *Boer en spade* 20 (1981), 184-205.

Afb. 3. De middeleeuwse Woldijk bij Groningen. Kaart © REGIO Projekt Groningen.

wolde/Neerwold hier model staan voor de ontwikkeling van het natte milieu ten zuiden en westen van de stad: de ontginning, bedijking en afwatering van het veen tussen de Hondsrug en het Aduarderdiep. Dat de middeleeuwse bewoningsgeschiedenis van deze gehele streek min of meer als een eenheid is te beschouwen, lijkt te volgen uit het voorkomen van honderden zogeheten ‘veenterpen’ of ‘heemsteden’ tussen het Hoornse Diep en Roderwolde: een uniek en tot dusver niet bevredigend verklaard verschijnsel.²³ We zullen nu eerst in grote lijnen de ontginningsgeschiedenis van Hemmerwolde onderzoeken.

Ontginning

De kaart uit 1857 toont ten westen van de ‘Straatweg van Groningen’ een vrij regelmatig patroon van sloten die twee waterlopen kruisen: het Maar en het Hoornse Diep. De sloten vormen een middeleeuwse strokenverkaveling haaks op de Hondsrug, zoals we die bijvoorbeeld ook aan de zuidwestzijde van de Utrechtse Heuvelrug kennen. Dat deze ontginning bij Haren al in de elfde eeuw aan de gang was, blijkt uit de vermelding van een gebruiker in Hemmerwolde. Deze Aldert betaalde toen aan Gibus, voogd van de Duitse abdij van Werden, negen *unciae*. Omstreeks 1300 werd dezelfde domaniale afdracht voor Hemmerwolde betaald: niet aan Werden maar aan het kapittel van St. Pieter te Utrecht, dat inmiddels een deel van het Werdense *Fernbesitz* had verworven. Dit kapittel was een van de erfgenamen van de Utrechtse bisschop Bernold († 1056), die in 1040 een grondheerlijkheid in en om de latere stad Groningen had verworven. Met Noomen menen we dat

²² www.cartago.nl/oor-konde/ogdo593; W.J.J. Ligtendag, *De Wolden en het water. De landschaps- en waterstaatsontwikkeling in het lage land ten oosten van de stad Groningen vanaf de volle middeleeuwen tot ca. 1870* (Groningen 1995), 180-181.

²³ W.A. Casparie, ‘Laatmiddeleeuwse veenterpen in Neerwolde’, in: M. Bierma e.a. (red.), *Terpen en wierden in het Fries-Groningse kustgebied* (Groningen 1988), 196-213; Van Vilsteren, ‘Overblijfselen’; M. Schepers, *Een archeologische inventarisatie van veenterpen in de polders Matsloot-Roderwolde en Peizer- & Eeldermeden, gemeente Noordenveld* (Dr.) (Groningen 2008).

Afb. 4. Zegel met het wapen van Rudolf Egbertszoon van Dilgt uit 1337. Foto © 2004 Stichting Digitaal Oorkondenboek Groningen en Drenthe.

deze Werdense en Utrechtse domeinen aanvankelijk zijn beheerd vanuit centrale hoven. Van daaruit werden min of meer aan de hof gebonden boeren aangestuurd.²⁴

Omstreeks het midden van de veertiende eeuw ontving het Utrechtse Domkapittel 4 1/2 *unciae* pacht van de erven van Rudolf van Dilgt. Deze leefde nog in 1337. Zijn dochter was toen non in Jesse.²⁵ Er zijn aanwijzingen dat in 1323 de als eerste genoemde (en dus oudste of voor-naamste) borg in Hemmerwolde tot zijn familie behoorde, of althans tot zijn ‘maagschap’ in mid-deleeuwse zin. In 1323 stonden de volgende Hemmerwolders borg voor de abdis van Jesse: Egbert Eilinge; de hofmeester in Den Hoorn; de broers Frederik en Elte; Johan Flod en de broers Koop en Ludeke. Toenamen zoals ‘Eilinge’ verwezen doorgaans naar

een stamgoed. Er is in middeleeuwse Groninger bronnen één ‘Eilingegoed’ gevonden: in 1437 in Dilgt onder Haren. In dat jaar verkochten Roelof Hondeberg en zijn broer aan het klooster Jesse hun ‘oudhoevige erf’ genaamd Hondebergserf en een erf geheten Eilingegoed, beide in de buurschap Dilgt. Roelof bezegelde in 1438 de verkoop van een tiende uit het nieuwe land vóór zijn ‘oudhoevige goed’ op de Hondeberg te Dilgt. Hij zegelde zoals Rudolf van Dilgt in 1337: een geblokt kruis (afb. 4).²⁶

Hier treft de tegenstelling tussen ‘oudhoevig’ bezit (Hondebergserf) en het ‘nieuwe land’ waar het Eilingegoed lag. Het ‘nieuwe land’ is waarschijnlijk Hemmerwolde, waar Egbert Eilinge in 1323 gegoed was. Het wordt niet met zoveel woorden gezegd, maar de in 1438 verkochte tiende was gezien de context kennelijk een novale of ontginningstien-de die de bisschop krachtens zijn ‘wildernisregaal’ toekwam. Het Utrechtse Domkapittel ontving een eeuw eerder overigens niet één maar twee tienden uit Hemmerwolde. De ene viel onder de marke Helpman, de andere onder Haren. Omstreeks 1350 was Hemmerwolde blijkbaar verdeeld tussen Helpman en Haren. Het is dan niet onaannemelijk dat de viereneenhalve *unciae* pacht die de erven van Rudolf van Dilgt toen betaalden ook voor Hemmerwolde was, ofwel voor de helft van het gebied dat voorheen negen *unciae* opbracht. Sluitend bewijs ontbreekt, maar we mogen de maagschap Van Dilgt-Eilinge onder voorbehoud als vooraanstaande veertiende-eeuwse ingelanden van Hemmerwolde beschouwen.²⁷

De inkomstenlijst van het Domkapittel is de laatste bekende bron waarin de naam Hemmerwolde voorkomt. Vanaf de vijftiende eeuw is in plaats daarvan sprake van een Neerwold met twee onderscheiden buurschappen: Middelbuurschap bij Helpman en Zuiderbuurschap bij Haren. Het noordelijkste deel van dit Neerwold viel gerechtelijk onder de stad Groningen en staat vanaf 1441 te boek als ‘Gelkingeland’. De Middelbuurschap heet in de bronnen ook wel ‘Den Hoorn’.²⁸ Dit herinnert aan de hofmeester in Horna die in 1323 als tweede in Hemmerwolde borg stond voor de abdis van Jesse. Hij was in dienst van een andere abdis: die van Assen. Het *dominium* in Horna was al in 1322 in Asser bezit.²⁹ Op de kaart uit 1857 wijkt het verkavelingspatroon ter plaatse niet af van de omringende strokenverkaveling. Het *dominium* lijkt dus gesticht op veenland dat al vóór 1322 was verkaveld. Opvallend is dat de Onlandse Dijk, die als een winkelhaak (‘hoorn’) om de voormalige uithof heen slingert, zich niets van deze verkaveling aantrekt.³⁰ De dijk is blijkbaar aangelegd nadat de verkaveling was voltooid, maar de ‘hoorn’ lijkt toch al in 1322 hebben bestaan. We komen hierop terug in de volgende paragraaf. Voorlopig nemen we aan dat Hemmerwolde in de veertiende eeuw is gesplitst in drie buurschappen, waarvan de middelste ook als ‘Den Hoorn’ te boek staat. De splitsing kan verband houden met de vestiging van het *dominium* in Horna, dat mogelijk een Utrechtse schenking was. Zo kan dan ook de helft van de pacht van negen *unciae* buiten de Utrechtse boeken zijn geraakt.

We zagen al dat Hemmerwolde in de elfde eeuw nog tot het Werder *Fernbesitz* behoorde. Veel van dit goed was afkomstig van vorsten of particulieren zoals de diaken Theodgrim, die in 820 de hof te Arlo aan Werden schonk met alle toebehoor, waaronder de kerk

24 K. van Vliet, *In kringen van kanunniken. Munsters en kapittels in het bisdom Utrecht 695-1227* (Zutphen 2002), 298-299; P.N. Noomen, ‘Koningsgoed in Groningen. Het domaniale verleden van de stad’, in: J.W. Boersma e.a. (red.), *Groningen 1040. Archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen* (Bedum 1990), 97-144.

25 www.cartago.nl/oor-konde/ogdo340.

26 www.cartago.nl/oor-konde/klao175 en /o179; De Vos, *Drentse adel*, 108-109.

27 In 1337 staat Rudolf van Dilgt te boek als zoon van een Egbert. Dit zou de Egbert Eilinge uit 1323 kunnen zijn.

28 Van den Broek, *Groningen*, 234.

29 F.J. Bakker, *Bedelorden en begijnen in de stad Groningen tot 1594* (Assen 1988), 151-157.

30 Vergelijk de loop van de Wolddijk bij Westerdijkshorn.

te Vries. In 1139 was deze kerk, evenals de dochterkerken te Norg, Eelde en Roden en in het reeds eerder vanuit Roden ontgonnen veendorp Roderwolde, in handen van het bisdom Utrecht.³¹ In die tijd oefende de bisschop, zoals Dekker ook voor het Kromme Rijngebied heeft aangetoond, het vorstelijke recht op de ontginning van de veenwildernis uit. Deze ontginningen werden door zijn dienstlieden beheerd vanuit hoven op de Heuvelrug.³² We nemen aan dat de ‘hof te Hemmen’ op de Hondsrug dezelfde functie heeft vervuld bij de ontsluiting en ontginning van Hemmerwolde. Wanneer dit goed met toebehoren, waaronder het gruihuis te Yde, omstreeks 1380 door het bisdom in leen is uitgegeven, verdwijnen de inkomsten hieruit ook uit de Utrechtse rekeningen.³³

De ontginning in Hemmerwolde/Neerwold kan nu in hoofdlijnen worden beschreven. Toen Hemmerwolde in de elfde eeuw in een geschreven bron opdook, was het geen ‘niemandland’ maar kloostergoed. Mogelijk behoorde het oorspronkelijk tot het rijksdomein (‘koningsgoed’) waarmee Werden is begiftigd nadat het in 895 een rijksabdij werd, maar daarvan ontbreekt schriftelijk bewijs.³⁴ Vanaf een beheerscentrum op de Hondsrug dat later als ‘hof te Hemmen’ te boek stond, is het veen aan de overzijde van het Hoornse Diep (‘Hemmerwolde’) vanaf de elfde eeuw ontgonnen door het graven van parallelle sloten in westelijke richting. Door klink en vernatting veranderde het gebruik: het akkerland werd weiland en vervolgens hooiland (‘made’). Er zijn aanwijzingen dat op huisterpen in Hemmerwolde bier is gebrouwen toen hier nog graan werd verbouwd. De vernatting zal dan op den duur tot een omschakeling op veeteelt hebben geleid.³⁵ Omstreeks 1300 was het gehele domein al in Utrechtse hand. Kort daarna is hieruit een *dominium* in Horna afgesplitst, dat op zijn laatst in 1323 door een eigen hofmeester werd beheerd. Er waren nu dus twee beheerscentra: de ‘oudhoevige’ hof te Hemmen en de uithof Den Hoorn. De hof was al vóór 1400 een Utrechts leengoed. De uithof was eigendom van de abdij te Assen. In 1323 was de voornaamste ingezetene van Hemmerwolde (hij werd nog vóór de hofmeester van Den Hoorn genoemd) een Egbert Eilinge, van wie mogelijk de adellijke familie Hondeberg te Dilgt afstamt. Zij bezaten vermoedelijk ook een novale of ontginningstiende in Hemmerwolde.

Al deze gegevens wijzen in dezelfde richting: van de oude hof te Hemmen zijn kort na 1300 goederen afgesplitst die, voor zover nu bekend, op naam kwamen van de Hondebergs en de Asser abdij. De hof en de inkomsten uit de bijbehorende rechten bleven in handen van het bisdom. Vanaf omstreeks 1380 is de Eelder familie Polman hiermee beleend. Zij kregen tevens de inkomsten uit het gruihuis te Yde. In Drenthe stonden in die tijd slechts twee gruihuizen: in Yde (leenman: Herman Polman) en in Ruinen (leenman: Arend Huis). Polman en Huis deelden in 1380 de erfenis van Johan III, de laatste heer van Ruinen uit een oud dienstliedengeslacht.³⁶ Niet vast staat dat toen ook de gruitrechten in Drenthe onder hen zijn verdeeld, maar dat ligt wel voor de hand. Mogelijk hebben de heren van Ruinen dus ook de hof te Hemmen in leen gehad.

Er zijn geen aanwijzingen dat Hemmerwolde van meet af aan is ontgonnen volgens een contract of dading (‘cope’) met de landsheer. Blijkbaar werd hier dan ook ontgonnen “also verre alse die vene gaet wonnen ende onghewonnen”, zoals het elders heette. In de praktijk ging de ontginning door zolang de landsheer geen bezwaar maakte, of zolang men geen ‘tegenliggers’ op zijn weg vond.³⁷ In de elfde eeuw was Lieuwerderwolde (het latere Hoogkerk) de dichtstbijzijnde ontginning ten westen van Hemmerwolde. Vanaf 1139 kennen we Roderwolde ten zuiden van Lieuwerderwolde. Uit veenterpenonderzoek blijkt dat het veen bij Peizerwolde in de dertiende eeuw bewoond was. Pas na 1400 zijn er schriftelijke bewijzen voor ontginningen in Eelderwolde en Paterswolde. In de vijftiende eeuw is sprake van een Eelder *woltmannenwateringe*, vrijwel zeker bij Eelderwolde.³⁸ Twee Eelder elitefamilies van ontginners of ‘woldmannen’ die hierop afwaterden, zijn aan de hand van veldnamen te identificeren als Knasse (‘Knarsensweering’) en Goltknape (‘Goldknoopweering’). De naar hen genoemde strokenverkavelingen stonden nog in 1905 op de kaart. De *Potterwoldsche Dyck* (1422) of *Potter Woltman Dijck* (1437) heette in 1437 de westgrens van de Helper- en Dilgterhamrik. Daarmee is vrijwel zeker een deel

31 D.P. Blok, ‘De vroege Middeleeuwen, tot ca. 1150’, in: J. Heringa e.a. (red.), *Geschiedenis van Drenthe* (Meppel 1986), 147-149, 152.

32 C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie* (Zutphen 1983).

33 J.W. Schaap, ‘Het adellijke geslacht Polman’, *De Nederlandsche Leeuw* 103 (1986), 85.

34 Onder meer W. Stüwer, *Die Reichsabtei Werden an der Ruhr* (Germania Sacra, Neue Folge XII, Berlin 1980), 242-244.

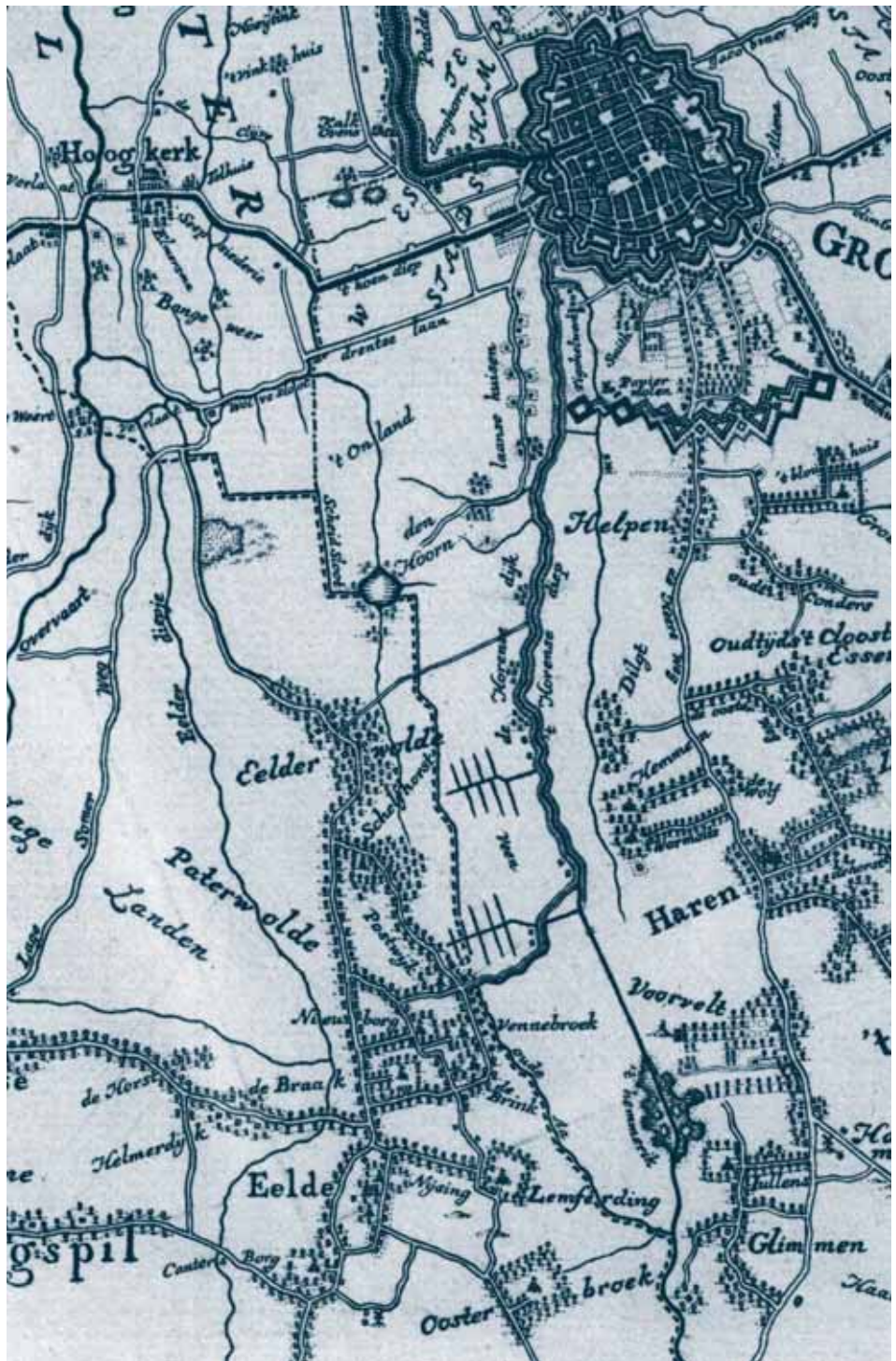
35 Van Vilsteren, ‘Overblijfselen’, beschrijft de bierbrouwerij, Casparie, ‘Veenterpen’, de veeteelt (‘vetweiderij’).

36 Eijken, *Repertorium nrs. 1710 (Yde), 1699 (Ruinen)*; Schaap, ‘Polman’, 87-88.

37 S. Muller Hz, ‘Het Oude Register van Graaf Florens’, *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 22 (1901), 198; Dekker, *Kromme Rijngebied*; Ligtdag, *Wolden*, 50-53, 113-115; K. Kuiken, ‘Copers of krakers? Een bijdrage aan het ontginningsdebat’, *Holland* 38 (2006), 97-101.

38 Van den Broek, *Groningen*, 239.

Afb. 5. Neerwold met de verveningen bewezen de Hoornse Dijk. Th. Beckeringh, 1781. Foto en collectie © RHC Groninger Archieven 1536, inv.nr. 6310.

39 Kaartblad 96 (Hoogkerk); www.cartago.nl/oorkonde/ogdo340 (ca. 1335) en ogdo349 (1 mei 1337); J.W. Schaap, 'Het adellijke Drentse geslacht Knasse', *De Nederlandsche Leeuw* 100 (1983), 472-488. Over de term 'woldman': W. de Vries, *Groninger plaatsnamen* (Groningen, Batavia 1946), 243.40 Van den Broek, Groningen, 238.
41 T. Kars, 'Bierbrouwen in Groningen', *Groningen toen* (1980), 51-65.

van Neerwold bedoeld.³⁹ Vanaf 1441 waren de ingelanden van Lieuwewerwolde, Gelkingeland en de Midden- en Zuiderbuurschap (lees: van Neerwold) samen verantwoordelijk voor het onderhoud van deze veendijk. Kennelijk was de ontginning van Neerwold inmiddels zover naar het westen voortgeschreden dat de Neerwolders op hun belang bij deze dijk konden worden aangesproken.⁴⁰

Inmiddels was de economische situatie grondig gewijzigd. Niet graan of vee maar hooi en turf waren in de vijftiende eeuw de hoofdproducten van het drassige Neerwolder veenland. De bierindustrie in de stad Groningen ontwikkelde zich in deze tijd razendsnel. Het aantal brouwers verdubbelde van 273 in 1424 naar 562 in 1436.⁴¹ De meesten waren gevestigd aan de Aa, zoals het Hoornse Diep ter hoogte van de stad heet. Ze waren

er verzekerd van vers water en tevens van de aanvoer van turf uit Neerwold. Aanvankelijk werd hier in de nabijheid van het Hoornse Diep 'droge' turf gestoken. Wie nu ter hoogte van Dilgt of Haren langs de Hoornse Dijk fietst, kan met eigen ogen zien hoe diep het veenland hier en daar ten westen van de dijk is verzonken.

Op de kaart van Hottinger uit 1792 heet dit het 'Paterswolder hooiland'.⁴² Uit deze naam blijkt dat de grens tussen het Groningse Haren en het Drentse Paterswolde in die tijd niet erg duidelijk was. Op zeventiende-eeuwse kaarten was deze slechts schetsmatig aangegeven. In Neerwold was toen zo weinig economische activiteit dat de ingelanden in 1614 door de Staten van Groningen waren vrijgesteld van de verponding, een gewestelijke onroerendzaakbelasting.⁴³ Het gebruik van het oostelijke Neerwold als hooiland is een aanwijzing dat dit gebied in economisch opzicht op zijn laatste benen liep. De westelijke helft van Neerwold was toen al aan een tweede leven begonnen. In 1741 volgde de Harener Jan Warmolts zijn vader op als leenman op de hof te Hemmen. In hetzelfde jaar vroeg hij samen met de Eelder Samuel Nijsingh bij de Groninger Staten belastingvrijstelling aan voor hun Friese veenarbeiders die "uit enige slechte groene landen" ten westen van het Hoornse Diep sponturf moesten graven. De Friezen, die huisjes aan de Hoornse Dijk betrokken, waren dus bedreven in het 'natte' slagturven. Op de provinciekaart van Beckeringh uit 1781 zijn duidelijk de sloten en wijken te zien waarlangs de gedroogde sponturf naar het Hoornse Diep (en vandaar naar de stad) werd verscheept (afb. 5).⁴⁴

Een ruzie tussen Warmolts en een kleinzoon van zijn oorspronkelijke compagnon, de genieofficier Jacob Trip, leidde er in 1785 toe dat de grenzen van Neerwold (en daarmee impliciet ook de grenzen van de historische ontginningsrechten) onderwerp van geschil werden. Warmolts en Trip voerden toen de turf in het westen van hun verveningen niet meer af langs het Hoornse Diep, maar langs de Wegsloot, die dwars door Neerwold naar de stad liep. Trip, wiens venen ten noorden van die van Warmolts lagen, eiste nu het alleengebruik van de Wegsloot op. Lastig was dat deze door de Drentse Staten in 1765 als grens met Groningen was aangemerkt. Zo staat hij ook op de kaart van Beckeringh uit 1781. In waterstaatszaken viel Neerwold onder de Westerstadshamrik en in laatste aanleg onder het Aduarderzylvest.⁴⁵ Trip vond in 1785 dat dan ook een Groninger rechter zijn geschil met Warmolts moest horen. De Drentse Staten mengden zich nu onder protest in het geschil. Weliswaar werden de dijken in Neerwold vanouds geschouwd door vier Groninger dijkrechters, maar daarmee was Neerwold nog niet Gronings. Volgens deze logica zou dan het Drentse Roderwolde eveneens een Gronings dorp moeten zijn, want Roderwolde was evenals Neerwold sinds jaar en dag aangesloten bij het Aduarderzylvest.⁴⁶

Slagturven was big business en de inlijving van Neerwold kon Drenthe geld opleveren. Het kwam er niet van, want Neerwold bleek niet alleen fysiek maar ook juridisch een moeras. De grens van 1765 was tamelijk willekeurig getrokken, maar hield geen rekening met mogelijke feodale rechten op de veenwildernis. Vooralnog durfde geen rechter zich hieraan te branden. Dat veranderde in de Franse tijd, toen in Nederland de *Code Napoléon* uit 1804 van kracht werd. Niet de verveners, maar de *communes* Haren en Eelde stapten nu naar de prefect om de grens te laten vaststellen. De prefect had geen boodschap aan feodale erfenissen van het *ancien régime* en kon zodoende in 1813 de knoop doorhakken. Niet de Wegsloot, maar de iets westelijk daarvan lopende Woldslot werd de grens tussen Eelde en Haren – en dat is hij *mutatis mutandis* nu nog.⁴⁷

Bedijking

Maar waarom is in 1813 niet de in 1437 als westgrens van de Helper- en Dilgterhamrik genoemde Potter Woltman Dijk als grens gekozen? Daarover geven de leggers van het Aduarderzylvest van 1731 tot 1819 opheldering. Tussen Groningen en Paterswolde werden drie dijkvakken beheerd:

42 H.J. Versfelt, *De Hottinger-atlas van Noord- en Oost-Nederland 1773-1794* (Groningen 2003), nr. 26.

43 Groninger Archieven, toeg. 1 (Staten van Stad en Lande) inv.nr. 3; Van den Broek, Groningen, 364.

44 Eijken, *Repertorium* nrs. 1710 (gruit te Yde), 1853 (hof te Hemmen); Van Slageren, *Paterswoldse Meer*, 10-16; P.J.C. Elema, 'Warmolts', *Gruoninga* 13 (1967), 28-33; J. Posthumus, *De Familie Warmolts, Groningen* (Surhuisterveen 2008).

45 Groninger Archieven, toeg. 705 (Aduarderzylvest) inv.nr. 162.

46 Van Winter, 'Grenzen', 208-210.

47 Eelde is in 1998 opgegaan in de gemeente Tynaarlo. De grens met Haren loopt nu door het Paterswoldse Meer.

- 1 de Hoornse Dijk: 752 roeden (omgerekend ruim 3 km), verdeeld in 33 panden;
- 2 de Neerwoldse Dijk: 933 roeden (omgerekend ruim 4 km), verdeeld in 19 panden;
- 3 de Paterswoldse Dijk: 404 roeden (omgerekend bijna 2 km), verdeeld in 55 panden.⁴⁸

Dit is met andere woorden de dijk langs de westzijde van het Hoornse Diep die op de kaart van Beckeringh uit 1781 in zijn geheel 'de Horeense Dijk' heet. Omgerekend was deze dijk dus zo'n negen kilometer lang. Volgens de chromotopografische kaart uit 1905 is de afstand vanaf de stadsgracht langs het Hoornse Diep en dan langs de Oude Aa tot Paterswoldse inderdaad negen kilometer. Op drie kilometer van de stad begint op deze kaart de Neerwoldse Dijk. Het laatste stuk naar Paterswoldse heet op de kaart: 'Paterswoldse Dijk'.⁴⁹

Maar dit dijkvak kan niet de Potter Woltman Dijk uit 1437 (in dijkrechten van 1422, 1441 en 1509: *Potterwoldsche Dyck*) zijn. Van die dijk is namelijk een middeleeuwse dijkrol bekend. Deze *Rolle der Potterwolder Dyck* werd tot nu toe als vijftiende-eeuws beschouwd, maar is tussen 1512 en 1534 opgemaakt. Het oudste afschrift staat in een zijvestboekje uit 1534. Eén van de ingelanden is "Sunct Gangulff", die hierin vijf graslanden bezat: het vicarieland van het in 1512 gestichte St.-Gangolfsaltaar in Eelde.⁵⁰ Van 'boven' (zuid) naar 'beneden' (noord) gaat het langs:

- I "de Potterwolder Dyck ende met men an by den steen van boven af": 84 1/2 roeden (32 panden);
- II "voert van den oesten des Gronen Dyckes": 24 roeden (11 panden);
- III "by dat oesten den Gawech": 4 1/2 roeden (2 panden).

Niet alleen de lengten in roeden, maar ook de verhoudingen tussen de drie dijkvakken wijken zo sterk af van de leggers uit 1731 en 1802, dat uitgesloten mag worden dat dit dezelfde dijk betreft. Een analyse van de zestiende- en achttiende-eeuwse ingelanden ondersteunt deze conclusie. Uit schenkingen aan het klooster Jesse bij Haren blijkt dat deze instelling omstreeks 1500 veel land langs het Hoornse Diep bezat.⁵¹ Ook de hof te Hemmen bezat land langs het Hoornse Diep. Noch Jesse, noch de toenmalige bezitter van de hof komt op de zestiende-eeuwse dijkrol voor: wel "de van Assen" (lees: de uithof *Horna* van het Asser klooster) met drie graslanden aan de dijk. Het is uitgesloten dat de Aduarder opsteller van deze rol 'Assen' met 'Jesse' zou hebben verward. Op de rol uit 1731 staat wel de provincie (rechtvolger van Jesse) aan het einde van de Hoornse Dijk en Jan Warmolts (later op de hof te Hemmen) aan het einde van de Neerwoldse Dijk.⁵²

De zestiende-eeuwse beschrijving van de *Potterwolder Dyck* is in het moderne kaartbeeld alleen inpasbaar wanneer we niet uitgaan van de lengte in roeden maar van de verhoudingen tussen de dijkvakken: 21:6:1. Op de chromotopografische kaart uit 1905 is het ruim vijf kilometer van Paterswoldse naar het noorden tot de Woldslot (dijkvak I) en vervolgens bijna anderhalve kilometer oostwaarts van de Woldslot tot Den Hoorn (dijkvak II). Van Den Hoorn naar het Hoornse Diep is het dan nog een paar honderd meter oostwaarts langs de Onlandse Dijk (de *Gawech* ofwel het voetpad). Dit neemt niet weg dat noch deze dijk, noch de Onlandse Dijk in 1781 op de Beckeringhkaart staat. Wel toont deze een weg die van Den Hoorn naar het westen doodloopt in een veenplas. Op een kaart van Den Hoorn uit 1731 is deze "Groote Kolk" omgeven door "slegt hooijland".⁵³ Hij ligt op de kruising van de zestiende-eeuwse dijkvakken (I) en (II) met de Woldslot. De Onlandse Dijk met zijn winkelhaak ('hoorn') is hier wel duidelijk te zien. De naam 'Onlandse Dijk' staat voor het eerst te boek in 1663.⁵⁴ Het 'onland' bij de Grote Kolk verschijnt vanaf 1680 op de provinciekaarten. Op iets oudere kaarten zoals die van Coenders (1677-1678) loopt ter plaatse nog een "Hoornsce Dijk" van Groningen langs Den Hoorn naar Paterswoldse.

Uit deze gegevens lijkt te volgen dat de oude *Potterwolder Dyck* of *Potter Woltman Dijk* in de zeventiende eeuw is doorgraven. De vele petgaten op de kaart uit 1731 verraden het lucratieve doel: turfwinning. Toen in 1813 de grens tussen Eelde en Haren werd bepaald,

48 Als noot 11. Vergelijk Wieringa, *Zijvest*, 100-101, die deze Paterswoldse Dijk ten onrechte bij de stad situeert.

49 En in Groninger Archieven, toeg. 628 (hof te Hemmen) inv. nr. 1 (14 maart 1645): "hoeylandes [...] over 't Horenschediep gelegen, hebbende de Potterwolderdijk ten noorden, Provincielanden ten zuiden, 't diep ten oosten".

50 Universiteitsbibliotheek Groningen, uklu hands add 302 fol. 54v-57; J.J. Frank-Kuijten e.a., 'De Eelder kerk door de eeuwen heen', in: Schaafsma en Arends-Luinge, *Eelde*, 61; vgl. de datering in Paping, 'Zijlschotregisters', 307.

51 De recentste bezitsreconstructie is M. Schroor, 'Cultuurhistorische lijnen in het buitengebied tussen Groningen en Haren', in: R. Hendriks e.a., *Integraal ontwikkelingsplan Dilgt, Hemmen en Essen* (Den Haag, Beilen 2005), 60.

52 Vergelijk de vrijwel contemporaine kaarten in M. Schroor, *De atlas der provincielanden* (Groningen 1996), nrs. 10-11. De Groninger Staten werden in 1595 eigenaar van de geconfisqueerde geestelijke goederen van kloosters zoals Jesse.

53 Schroor, *Atlas*, nr. 12.

54 AZV inv. nr. 36 fol. 127-127v.

bestond de zestiende-eeuwse *Potterwolder Dyck* dan ook niet meer. Er liep alleen nog een voetpad door het onland, dat slechts bij goed zomerweer bruikbaar was. Dit pad werd in 1867 opgenomen in een klinkerweg die de zeventiende-eeuwse naam “Hoornsche Dijk” kreeg: de huidige Groningerweg, Veenweg en Paterswoldse Weg.⁵⁵ Maar de naam “Paterswoldsche Dijk” bleef in de achttiende en vroege negentiende eeuw bestaan voor het laatste deel van de veendijk langs de (Oude) Aa. In de Franse tijd heette dit dijkvak “Hoornsche Dijk”. Zo staat het ook nog op de kaart uit 1857.⁵⁶

Uit dit alles blijkt dat de *Potter Woltman Dijk* in 1437 niet langs het Hoornse Diep liep.⁵⁷ De vraag is wanneer deze huidige Hoornse Dijk dan is aangelegd en hoe deze vroeger heette. Een eerste aanwijzing is de vermelding van een dijkrol in een oorkonde uit 1452, waarin een aandeel in een palingvisserij in het “Westdiep” ter hoogte van Dilgt aan de abdij Jesse wordt geschonken. De schenker verklaart dat deze volgens de dijkrol aan zijn vader en anderen had toebehoord.⁵⁸ Waar een dijkrol was, lag een dijk. Die langs het Westdiep zou ‘Westerdijk’ kunnen heten. Van een *Westerdike* is inderdaad sprake in een oorkonde uit 1339. Daarin wordt een rechtsgebied ten zuiden van de stad Groningen omschreven: *inter duos amnes* (tussen Hunze en Hoornse Diep) en in *Westerdike*, vanaf de *Eletherdike* tot *Pishorne* (ter hoogte van de stad). Ik volg Van den Broek in zijn situering van deze ‘Eelderdijk’ (Paterswolde bestond nog niet) langs de huidige Meerweg.⁵⁹ Er heeft kennelijk al vóór 1339 (en dus ver vóór 1422, toen de *Potterwoldsche Dyck* zijn dijkrecht kreeg) een dike langs het Hoornse Diep gelegen. Het land ten westen ervan heette toen *Westerdike*.

De bedijkingsgeschiedenis van Hemmerwolde/*Westerdike*/Neerwold lijkt zo bezien op die van Innersdijk. De *Potter Woltman Dijk*, de *Eletherdike* en de dike langs het Hoornse Diep vormden samen een soortgelijke ringdijk ten zuiden van de stad als de Wolddijk ten noordoosten ervan. Doordat eerstgenoemde dijk echter in de zeventiende eeuw van de kaart verdween, is de herinnering aan deze ringdijk, anders dan die aan de nog tamelijk gave Wolddijk, verloren gegaan.

De herhaalde verwisseling van de namen ‘Hoornse Dijk’ en ‘Paterswoldse Dijk’ heeft het historische beeld vertroebeld. Er blijven veel vragen over. Is het initiatief voor de aanleg van de ‘Hoornse ringdijk’ in de veertiende eeuw misschien uitgegaan van de hofmeester van *Horna*? Dit zou passen bij het historische beeld dat we van zijn collega in het Winsumerzijkvest hebben. Daar staat tegenover dat de naam ‘Hoornse Dijk’ betrekkelijk jong is. Hij schijnt voor het eerst in 1580 te zijn voorgekomen.⁶⁰ De oudste namen voor de delen van de ringdijk zijn: dike (in het oosten, 1339), *Eletherdike* (1339, in het zuiden) en *Potterwoldsche Dyck* (1422, in het westen). Wieringa vond de (toen nog naamloze) Onlandse Dijk voor het eerst beschreven in 1506.⁶¹ De vraag of deze het oudste deel of juist het sluitstuk van de Hoornse ringdijk was, hangt af van het antwoord op de vraag of *Horna* is genoemd naar een hoek in deze dijk. In dat geval is hij vóór 1322 aangelegd.

Afwatering

Wanneer Hemmerwolde/*Westerdike*/Neerwold in de late Middeleeuwen net zoals Innersdijk was ingeklonken tot ‘een soort kom waarin het water bleef staan’, om met Van Schaik te spreken, hoe raakte men dit water dan kwijt? Ligtendag onderscheidt in Innersdijk drie fasen: (a) het graven van de Delf (waarnaar Delfzijk is genoemd), mogelijk al vóór het jaar 1000; (b) de aanleg van de Wolddijk, voltooid vóór 1383; en (c) de invoering van watermolens in de volgende eeuwen, tot omstreeks 1600.⁶² Grootgrondbezitters zoals de abdijen van Aduard, Assen en Jesse waren vanouds nauw betrokken bij afwateringskwesities. Daarbij botsten hun belangen aanvankelijk nog al eens met die van plaatselijke elites. Zo procedeerde de abt van Aduard in 1285 tegen de aanleg van een waterkering door de burenen van Zuidlaren, die daarmee de schade hoopten te beperken van de turfwinning door de abdij in Zuidlaarderveen.⁶³

55 J. Kobes, ‘Wegen en verkeer’, in: Schaafsma en Arends-Luinge, *Eelde*, 127, 133; Chromo-topographische Kaart 97.

56 Van Slageren, *Paterswoldse Meer*, 6, 16.

57 Vergelijk Schroor, ‘Cultuurhistorische lijnen’.

59 Ten rechte: Van den Broek, Groningen, 230-231.

58 www.cartago.nl/oor-konde/klao290. Het betrof de families Ter Borg en Schultink uit Eelde en Bunink uit de stad.

59 www.cartago.nl/oor-konde/ogdo357; Van den Broek, Groningen, 230.

60 Zie J.S. Magnin, *De voormalige kloosters in Drenthe, geschiedkundig beschouwd* (Heerenveen 1846), 250.

61 Wieringa, *Zijkvest*, 52, 56.

62 Ligtendag, *Wolden*, 313-314.

63 *Ibidem*, 200; www.cartago.nl/oor-konde/ogdo168; Van Moolenbroek e.a., *Abtenkroniek*, 187, 269.

Met de jurisprudentie in zulke zaken groeide het inzicht dat bovenregionale samenwerking in de afwatering nodig was voor de ecologische problemen die zulke ontginningen veroorzaakten. Al in 1313 sloot Aduard een *joint venture* met notabelen uit Lieuwerderwolde en omstreken om een sluis ('zijl') in het Reitdiep te bouwen. De opgedane *know-how* kwam van pas toen het Winsumerzijlvest een complex van vier zijlen in het Reitdiep wilde aanleggen. Daarvoor moest een bocht van het Reitdiep worden afgesneden. De nieuwe bedding kwam op Aduarder land. In 1323, het jaar waarin het Winsumerzijlvest de financiering hiervoor rondkreeg, werd bepaald dat de hofmeester van de grootste Aduarder uithof de dagelijkse leiding over dit zijlvest kreeg, met instemming van alle deelnemende zijlvesten.⁶⁴ Het geprofessionaliseerde Winsumerzijlvest sloot nog in hetzelfde jaar een *joint venture* voor de bouw van de zijlen met de abdis van Jesse en de parochies Noordlaren (met Wolfsbarge), Haren, Eelde, Middelbert, Noorddijk, Engelbert, Kropswolde en Westerbroek. Aan Winsumer zijde tekenden dezelfde heren die ook de hofmeester hadden benoemd (maar niet de hofmeester zelf). In een afzonderlijke oorkonde stelden zeventien notabelen uit Haren en Noordlaren (waaronder zeven uit Hemmerwolde), zeventien heren uit de omliggende parochies en de pastoors van alle hierboven genoemde parochies zich borg voor het aandeel van de abdis.⁶⁵

Niet alle borgen woonden in de hierboven opgesomde parochies. Zo waren er twee uit Eelde. De twee uit Yde (waaronder de beheerder van het gruihuis) waren parochianen van Vries. Alle andere borgen woonden in het Gorecht. De prefect Egbert, de Utrechtse gezagsdrager in dit rechtsgebied, was een van de zegelaars. Van de deelnemende parochies waterde Eelde af op het Eelderdiep. Middelbert, Noorddijk, Engelbert, Kropswolde en Westerbroek waterden af op de Hunze. Noordlaren en Haren waterden ten oosten van de Hondsrug af op de Hunze en ten westen daarvan op het Hoornse Diep. In 1323 liep van deze natuurlijke afvoerkanalen alleen het Hoornse Diep langs de stad. Eelderdiep en Hunze stroomden er met een wijde boog omheen en verenigden zich ten noorden van de stad met het Reitdiep, zoals het Hoornse Diep daar heette.

De Westerstadshamrik, waarin de noordelijke buurschap van Neerwold ('Gelkingeland') lag, trad in 1332 voor het eerst op als partij bij een waterstaatsovereenkomst.⁶⁶ De ontwikkeling van de stad Groningen was niet alleen economisch, maar ook ecologisch van groot belang voor de ingelanden van Neerwold. Met het Schuitediep werd de Hunze tussen 1332 en 1424 via de stadsgracht aangesloten op Hoornse Diep.⁶⁷ Naast de abt van Aduard kreeg nu ook de stad een sleutelpositie in de waterstaat. Deze werd waar nodig vakkundig uitgebuit. Zo kregen de burgers van Gelkingeland in 1463 van het Aduarderzijlvest vrije afwatering door de Aduarderzijl in ruil voor een stuk gemeenschappelijk land (*buermante*).⁶⁸ Vermoedelijk is dit het land van 'de schepperij' dat in de legger van de Hoornse, Neerwoldse en Paterswoldse Dijk uit 1731 aan het begin van de *Hoornsche Dijk* staat. Ook in de buurschap Den Hoorn bezat het Aduarderzijlvest land, volgens de zestiende-eeuwse dijkrol afkomstig van de voormalige uithof van het klooster te Assen.⁶⁹ In twee Neerwolder buurschappen lijkt zo het afwateringsrecht ('zijlschot') afgekocht door landschenkingen – en waarschijnlijk ook in de Zuiderbuurschap, want heel Neerwold heeft nooit schot betaald aan het Aduarderzijlvest of zijn rechtsvolger, het waterschap Westerkwartier.

Het 'oudhoevige land' tussen Hoornse Diep en Hondsrug bleef buiten deze ontwikkeling. Op de kaart uit 1857 staan hier vier molenpolders getekend. De 'projectpolder' bij de stad zou nog in hetzelfde jaar worden omgezet in het waterschap Westerstadshamrikpolder. De drie andere gingen in 1862 op in het waterschap Helpman (na 1970: Dilgt en Hemmen). Een derde waterschap kwam in 1860 tot stand: de Westerpolder, waar in 1862 een watermolen is gebouwd. Na 1900 hebben ook grondbezitters op de Hondsrug zich bij deze waterschappen aangesloten. De versnippering binnen deze 'moderne' polders bleef echter groot en soms extreem. Binnen de kleine Westerpolder (325 ha) genoten de ingelanden van de Wolddelen tot 1989 een *status aparte*.⁷⁰ In dit laatste jaar echter vormden de 28 waterschappen rondom Groningen, waaronder acht in de gemeente Haren, het water-

64 www.cartago.nl/oorkonde/ogd1230; Mol en Delvigne, 'Klooster', 170-171.

65 *Ibidem*, /ogdo276 en /ogdo277.

66 *Ibidem*, /ogdo330.

67 Ligtdag, *Wolden*, 202.

68 www.cartago.nl/oorkonde/adz016; Wieringa, *Zijlvest*, 92, 268.

69 Universiteitsbibliotheek Groningen, uklu hands add 302 fol. 54v: "de van Assen [...] dat hoert de zylveste van Aedwert to".

70 Bulder, Haren, 39-40.

schap Gorecht. Dit ging in 2000 op zijn beurt op in het waterschap Hunze en Aa's. Het waterschap Westerkwartier was al in 1995 opgegaan in het Noorderzijlvest.

Nog voor deze twintigste-eeuwse fusiegolf goed en wel was begonnen, kreeg het gebied van de oude ontginning Hemmerwolde/Westerdike/Neerwold een eigen rechtspersoonlijkheid. In de negentiende eeuw was uit de verwaarloosde petgaten in het zuidwesten van Neerwolde een veenmeer ontstaan. Als 'Paterswoldse Meer' werd dit een geliefde bestemming voor dagjesmensen uit de stad Groningen. Sommige nazaten van de turfgravers wierpen zich met succes op de botenverhuur. De fabrikant Scholten bouwde in 1908 een elegante theekoepel op de zuidelijke meeroever, maar op de westoever ontstond geleidelijk een wildgroei van recreatiewoningen. In 1961 richtten de gemeenten Eelde, Groningen en Haren het Meerschaps Paterswolde op om voor en namens hen de recreatie, de natuurbescherming en het landschap om het Paterswoldse Meer te verzorgen. Onder regie van dit Meerschaps werd het vervolgens aan de noordzijde uitgebreid met Hoornse Plas en Hoornse Meer. Het Meerschaps is echter geen gespecialiseerd waterschap. Hoewel het volgens de *Gemeenschappelijke Regeling* het openbare water beheert voorzover dit in 1961 een taak van de gemeenten was, zijn alle afwateringszaken gedelegeerd aan het waterschap.⁷¹

Besluit

De milieugeschiedenis van Hemmerwolde/Westerdike/Neerwold is een schoolvoorbeeld van de transformatie van een Nederlands veenlandschap: eerst door klink en vernatting, dan door droge turfwinning en uiteindelijk door het verbaggeren van het overgebleven veen tot 'onland'. De aanwijzingen dat de ontginning een jaar of duizend geleden is begonnen vanuit een 'domeinhof' op de Hondsrug, zijn sterk. Deze 'hof te Hemmen' lijkt in de veertiende eeuw te zijn ontbonden. De kern bleef leenroerig aan het bisdom Utrecht, andere delen werden vervreemd. De westgrens van de bijbehorende ontginningsrechten is pas vastgesteld in de Franse tijd, toen het leenstelsel al was afgeschaft. Tot die tijd is vanuit de hof te Hemmen onder meer 'natte' turfwinning bedreven.

Een netwerk van plaatselijke notabelen in en om Hemmerwolde sloeg in 1323 de handen ineen met twee bovenlokale 'zijlvesten' (de voorlopers van de waterschappen) om een betere afwatering te regelen. Vermoedelijk is al vóór dat jaar met de aanleg van een ringdijk begonnen. In de zeventiende eeuw is deze gedeeltelijk opgeofferd aan de natte turfwinning, die in de achttiende en negentiende eeuw het zuidwesten van Neerwold veranderde in een plassengebied. Van de steeds wisselende namen waaronder de dijk en delen ervan te boek hebben gestaan, zijn nu nog twee in gebruik: de 'Hoornse Dijk' langs de oostkant en de 'Onlandse Dijk' in het noorden.

In de twintigste eeuw heeft de vervening plaats gemaakt voor recreatie op en aan het 'Paterswoldse Meer' zoals de verveners dit hadden achtergelaten. Particuliere eigenaars, maar ook de randgemeenten en het in 1961 door hen opgerichte Meerschaps hebben deze actief bevorderd. Het meer is zelfs nog uitgebreid. Watersport en horeca bloeien er nu volop. Het 'niemandsland' Hemmerwolde, waarmee we dit artikel zijn begonnen, is zo een beetje van iedereen geworden.

⁷¹ Van Slageren, *Paterswoldse Meer*, 36-44; www.meerschaps-paterswoldse.nl.